

„Teljesítem a szeretet utolsó kötelességét”

Végrendekezés és családi viszonyok Észak-Bácskában,
az első világháború idején

<i>„Te egyedüli, aki sose bántott Te temess el, ha a gyilkos idő megbír e testtel. Te mondd el helyettem mekkorát tévedtem mikor megszülettem mikor ember lettem</i>	<i>nem vérvó farkas sovány rengetegben. Te mondd el helyettem egyszer nem tévedtem egyszer nem vétettem amikor ágyamat szívóden vetettem.”</i>
--	--

(Szabó Magda: Végrendelet – részlet)

Súlyos évtizedek teltek el azóta, hogy a társadalomtörténészek fölfedezték a végrendeletek rendkívüli forrásértékét.¹ No nem mintha a végrendeletet a korábbi vagy más területeken munkálkodó történészgenerációk figyelmen kívül hagyták volna. A „történelem kiemelkedő személyiségei” külön-különb tetteire fókuszáló historikusok is élvezettel és haszonnal idézték e személyiségek testamentumait. A konkrétan említett vagyontárgyak, a kijelölt örökösök a történelmi hírességek emberi arcát segítettek megrajzolni, életkörülményeiket, családi-baráti viszonyaikat. Külön érdekességgel bírt, ha az illető az elvi-gondolati örökségét is lefektette a hagyományozást megszabó iratokban.

A huszadik század közepén azután a kivirágzó társadalomtörténet is megtalálta magának a végrendeletet – először leginkább mint tömegesen

¹ A jelen dolgozat elkészítését a *Nemzeti Kulturális Alap* támogatta (Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiuma, pályázati azonosító: 201102/02770), a szükséges kutatások egy részét pedig a Magyar *Allami Eötvös Ösztöndíj* (Magyar Ösztöndíj Bizottság, 2014). Egy jóval rövidebb változat elhangzott *A család egykor és ma* (3.) konferencián (Budapest, 2016. 05. 26–27., szervezők: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem Kaufmann Dávid Zsidó Kultúrakutató Csoportja).

hozzáférhető és elemezhető forrást. A végrendelet olyan társadalmi rétegek mindennapjairól, szokásairól szolgált adatokkal, amelyek életkörülményeiről a korábban kiaknázott források alig-alig szóltak. Az első, nagy visszhangot kiváltó kutatások a vallásosság jelenlétét, a szekularizáció előretörését vizsgálták az örökül hagyott tárgyak (pl. gyertya) és kegyes szándékok számszerűsítésével. Ezeknek a tömeges forráselemzésen alapuló kutatásoknak, mint utólag kiderült, nem sikerült elkerülniük a narratív források elemzésével járó összes csapdát.² A végrendelet ugyanis sajátos keresztmetszete 1) a tárgykultúráról tételesen beszámoló, statisztikai módszerekkel viszonylag könnyen feldolgozható és 2) a statisztikailag szinte megfoghatatlan, mikro- és mentalitástörténeti szempontból viszont annál izgalmasabb elbeszélő forrásnak. A gyakorlat azt mutatja, hogy ez utóbbi nézőpont alkalmazása nélkül félrevezető lehet a végrendeletek feldolgozása.

A végrendelet ugyanis jóval több, mint a hátrahagyott vagyon és az örökösök leltára; a végrendelet nem szakítható ki a megelőző élet folyamából, nem függetleníthető a végrendelkező életének attól a pillanatától, amelyben született. A vagyon kijelölt személyekhez való rendelkezésben ugyanis a kurrens *egyéni preferenciák* fejeződnek ki. A végrendelkező a rendelkezésére álló anyagi eszközökkel *jutalmaz és büntet* – ilyen értelemben nemcsak a túlélők életét befolyásolja, hanem a sajátját is, módosítja a leendő örökösök vele való viszonyát. A végrendelet lehet bosszú a rossz viszonyért, hála a jótéteményekért, mi több, a zsarolás anyagi eszköze is. A testamentumban kifejtett rendelkezések okaira viszont a végrendeletből nem feltétlenül derül fény, a végrendeletnek ugyanis nem kötelező kelléke a magyarázat.

Ilyen helyzetekben megvilágító erővel bír, ha az örökhagyó életútjának korábbi szakaszaihoz fordulunk, újabb források bevonásával (pl. polgári perek jegyzőkönyvei, a rokonai kapcsolatokat tisztázó anyakönyvek stb.). Esetünkben a hagyatéki eljárásnak a *tárgyalási fejezete* helyezte „vissza” a társadalmi viszonyrendszerbe a végrendeletek tartalmát. E tárgyalások telettek meg étellel az adott családokról a végrendeletből kigyűjtött adatokat, és különösen azért nagy a jelentőségük, mert olyan társadalmi rétegekről van szó, akik ügyeiket csak végszükség esetén terelték jogi útra.

² A kvalitatív szempontokat előtérbe helyező úttörő munkákról (különösen Wilbur Kitchener Jordannek az 1480 és 1660 közötti angol adakozási szokásokat vizsgáló, valamint Michel Vovelle-nek az 1680 és 1740 közt keletkezett provence-i végrendeletekből kiolvasható vallásos attitűdöket kutató műve) és kritikáikról összefoglalóan ír Mátay Mónika. Mindezeket a magyar kutatástörténettel és saját, hazai források bemutatásával is kiegészíti, a mikrotörténeti elemzés hasznát szemléltetendő (MÁTAY 2004).

(Amiben anyagi okok biztosan, de talán a bizonytalan kimenetel is szerepet játszhattak.) Ebből kifolyólag a hivatalból lebonyolított hagyatéki tárgyalás volt az egyetlen alkalom, amikor az érintettek hangot adhattak kifogásaiknak, érvényesíthették akaratukat. A tárgyalások esetén, „utolsó érdekérvényesítő lehetőség” felfogására utal, hogy még a lehangosabban tiltakozók sem igen indítottak pert, hiába utasította őket megegyezés hiányában perre a jegyző.

Egyrészt tehát az adja az általunk a következőkben tárgyalt végrendelet-együttes különleges forrásértékét, hogy *mikrotörténeti elemzésre alkalmas* szöveggörnyezetben, vagyis további kapcsolódó forrásokkal együtt tárgyalhatók. Másrészt pedig – és jóval általánosabban – azért fontos dokumentumok, mert a társadalmi réteg (az észak-bácskai parasztság és kispolgárság), amelyből származnak, történetileg szinte teljesen *néma*. Nemcsak azért, mert a magyarországi szaktörténészek figyelme többnyire máshová koncentrálódik, hanem leginkább azért (és ez a történészek érdeklődésének is gátat szab), mert ez a réteg nem produkálta azokat a dokumentumokat, amelyek tükrében az egyén, a megismételhetetlen történeti személyiség árnya megpillantható. A parasztság képviselői elvétve dokumentálták életüket naplókban, önéletírásokban, visszaemlékezésekben. Ha a levéltárba mégis ilyen történeti nyom kerül, az kivételes szerencse; máskülönben a folklorisztika gyűjtőmunkájára kell támaszkodnunk, esetleg történészek készítette életinterjúkra. Utóbbiaknak azonban korlátozott az időbeli hatókörük. Az Osztrák–Magyar Monarchia paraszti népességét már nem tudják megszólaltatni.

Sajnos, jelen dolgozatban sem vállalkozhatunk e hiányosság egészének fölszámolására. Mindössze az a célunk, hogy közelebről szemügyre vegyük az első világháború traumatikus időszakában elhunyt észak-bácskaiak egy kisebb csoportjának végrendeleteit. A végrendeleteket főként egy témáról faggatjuk, amely a következő: milyen konkrét családi körülmények vezettek ahhoz, hogy az írásbeliséggel és a hivatali ügyintézással korántsem mindennapos kapcsolatot ápoló emberek vették a fáradságot, és az egyenes ági leszármazottakat favorizáló *törvényes öröklési renddel*, törvény adta módon ugyan, de *szembeszálltak*, hogy javaikkal a saját egyéni akaratuk szerint jutalmazzanak, vagy e javak megvonásával büntessenek egy-egy családtagot.

Hiszen a végrendelet szinte mindig a törvényes öröklési renddel, a kodifikált normával szembeni – legális – lázadás jele. A leendő örökhagyó ugyanis, ahogy említettük, leginkább akkor él a végrendelet eszközével, ha olyasvalakit és/vagy úgy akar jutalmazni, netán büntetni, akivel szemben a jog nem az ő egyéni szándékai szerint járna el.

A végrendekezés a 20. század elején

A végrendelet a jog meghatározása szerint „az örökhagyó halál eseteire szóló egyedi, módosítható, visszavonható, formaköteles intézkedés” (MEZEY 2003; 99). Az ilyen „egyedi intézkedés” természetesen korántsem a polgári kor találmánya. A magyar jogtörténet általában a Szent István-i törvényeket, illetőleg az Aranybullát szokta emlegetni első olyan történeti forrásokként, amelyek megengedték (jelesül a királyi szervienseknek) a saját javak öröklésrendjének megszabását. Szokás még emlegetni a középkori oklevelek szövegezési szabályait, amelyek döntően, máig hatóan befolyásolták a végrendekezés formai jellegzetességeit.

A végrendekezés e szabadsága azonban korántsem volt korlátlan, hiszen a rendi időszakban például nemcsak az ősiség kötötte meg a végrendelező kezét, hanem saját közösségének hagyományai is, továbbá a fiági öröklés, a primogenitura, annak a meghatározása, milyen természetű és mennyi vagyont örökölhet a nő (és nem mindegy, hogy özvegyről, férjes vagy hajadon leányról van-e szó) stb. Korszakunkban, a 20. század elejének polgári Magyarországon ugyan viszonylag kevés tényező korlátozta a végrendelező akaratát, mégis maradtak olyan törvényi kikötések, amelyek felülírták a végakaratot, legfőképp az úgynevezett *köteles rész*.

A köteles részről már a kiegészítés előtt, 1861-ben a polgári törvénykezés sürgető szabályozása végett összeült Országbírói Értekezlet is intézkedett. Az értekezlet vonatkozó előírásai a polgári korszak egészében fennmaradtak, habár jócskán kiegészítette őket a későbbi kodifikáció, jelesül a végrendelezést szabályozó 1876: 16., majd az örökösödési eljárást törvényi keretbe foglaló 1894: 16. törvénycikk.³

A köteles rész a mi szempontunkból azért érdekes, mert a saját vagyonnal való önrendelezést korlátozza, azaz a család intézményét favorizálja az egyén (végrendeletben is kifejezett) akaratával szemben úgy, hogy a tiszta örökség felét a törvényes örökösöknek tartja fenn. A törvénybe iktatott köteles rész kijelöli az egyén helyét a társadalmi hierarchiában, alárendelve őt a család fenntartásának. „Az olyan végintézkedést, amely nincs tekintettel a családra, a végrendeleti szabadsággal való visszaélésnek tekintették, mert a végrendelezőnek erkölcsi és jogi kötelessége, hogy családjáról nemcsak életében, hanem halálában is megfelelően gondoskodjék” (MEZEY 2003; 152).

³ A polgári kor öröklésrendjét és a végrendekezés alaki szabályairól összefoglalóan szólnak: MEZEY 2003, CSIFFÁRY 2006, KELEMEN 2008, HOMOKI-NAGY 2004.

A köteles rész kisajtolása az általunk áttekintett hagyatéki ügyekben is a fő neuralgikus pont. A végrendekezés másik Achilles-sarkának a *testamentum hitelessége* bizonyult, a végrendelet miatt károsult hozzátartozók legalábbis ezt igyekeztek kétségbe vonni – más kérdés, hogy a hitelességnek ez a megingatása legtöbbször verbális szinten maradt, a bizonytalan kimenetelű és drága pereskedést, mint jeleztük, nemigen váltalták miatta.

A forrásokról

Néhány éve a Zentai Történelmi Levéltárban csaknem hatszáz hagyatéki eljárást sikerült feldolgoznunk, nagyjából fele-fele arányban két időmetszetből, egy Trianon előttiből és egy Trianont közvetlenül követőből. A kutatás eredeti célja az volt, hogy a bácskai Tisza mente társadalmának Trianon előtti és utáni jellemzőit összevethessük, és ehhez az egykorú *zentai járásbíróság* dokumentumait használjuk föl, főképpen a hagyatéki eljárásokéit. A helyszínen kiismert forrásadottságok szokás szerint folyamatosan alakították a kutatás amúgy sem kőbe vésett módszertanát. Elsősorban az államszocializmus időszakában véghez vitt, mindenféle szakmai alapot nélkülöző selejtezés okán az a helyzet állt elő, hogy az első világháborút megelőző évekből nem jutottunk hozzá az összehasonlítást lehetővé tévő hagyatéki iratokhoz, mert míg a 20. század első évtizedéből alig maradtak fent ilyenek, a selejtezők 1917-től kezdődően váratlanul sokat meghagytak az utókornak. Az alábbiakban csoportosított 37 végrendelet mindegyike világháborús időszakban elhunyt örökhagyóhoz tartozik, többségük 1917-ben elhunyt örökhagyóhoz, míg kettő végrendelet 1915-ben, öt 1916-ban, egy pedig 1918-ban elhunytakhoz. Ugyanakkor a kapcsolatos számszerűségek statisztikailag semmiképpen sem mondhatók kikezdetlenül pontosnak, legfőljebb tájékoztató jellegűnek.⁴

⁴ Az 1917. január 1-je és április 30-a közötti négy hónap teljes megőrzött polgári ügyes iratanyagát áttekintettük (Zentai Történelmi Levéltár 020-as fond, 33–39. doboz, a továbbiakban ZTL). Ami a haláleseteket és a velük kapcsolatos eljárások mennyiségét illeti, a fenti négy hónap alatt – a főkönyv szerint – 659 iktatott a járásbíróság. A selejtezés mértékét jelzi, hogy az említett dobozok ma 264 hagyatéki eljárás iratanyagát őrzik, 1917 januárjától. A két mennyiség azonban csak sejteti a selejtezésből adódó különbséget, ugyanis a dobozokban (kisebb mennyiségben) korábbi halálesetekhez kapcsolódó, de 1917-ben újra előkerülő eljárások is találhatók, amelyek a főkönyvből hiányzó adataikból következtethetően nem a mondott hónapokban kerültek a dobozokba, hanem valamikor később. Ezzel együtt is kijelenthető, hogy a vizsgált időszakban keletkezett iratanyagának a *kétharmada elenyészett az utókor számára*, akár tartalmaztak az akták végrendeletet, akár nem.

A népesség alapvonásai

Ejtsünk néhány szót a végrendeletek úgymond kirajzási területének korabeli társadalmáról. Az említett hagyatéki ügyekben eljáró zentai járásbírószághoz öt település tartozott. Közülük az 1910-es népszámlálási adatok szerint⁵ kettő volt rendezett tanácsú város, a 30 ezer lakosú Zenta és a 17 ezer lakosú Magyarkanizsa. A további három község Ada (10 ezer lakossal), Martonos (5 ezer) és Mohol (7 ezer). A népesség alapvetően mezőgazdasággal foglalkozott, és magyar anyanyelvű volt. Arányaiban számottevő pravoszláv lakosságot (tkp. szerbeket) Moholon és Martonoson találunk. A zentai járásban a két rendezett tanácsú város lakosságán kívül összesen 29 ezren laktak (22 ezer magyar, csaknem 7 ezer délszláv, elenyésző számban német és egyéb nemzetiségűek). A társadalom rétegződésére nézve megvilágító erejű adat, hogy Zenta 30 ezres lakosságának mindössze a fele élt a népszámlálási íveken belterületként megjelölt helyen, 2-2 ezren az úgynevezett gazdasági munkásházakban, a középkertek/külvárosban és a felsőhegyi tanyacsoportban, kis híján 9 ezren pedig tanyákon.

A készülő polgári törvénykönyv előmunkálatai keretében végzett 1904-es fölmérés szerint a járásbírószághoz tartozó területet is magába foglaló Bács-Bodrog megyében az örökhagyók *8%-a élt a végrendekezés eszéhezével*. Ez a szám inkább alacsonynak, mint magasnak mondható, a közeli Csanádban például 14% volt az arány, a szomszédos Torontálban 6% (TÁRKÁNY SZÜCS 1981; 729). 1917-es hagyatéki gyűjtésünk 281 esetéből 45 tartalmazott végrendeletet (16%).⁶ Ez a korábban mért megyei 8%-hoz képest megduplázódott adat akár valós tendenciát is mutathat, tekintettel az éppen zajló első világháborúra (annak ellenére is, hogy a végrendeletek több esetben is a háború előtt íródtak), amely körülmény nem csak a harctérre, a lehetséges halálba indulók végrendelezési hajlandóságára bírhatott hatással. Másrészt a felmérés óta eltelt egy évtizedben meg is nőhetett a végrendelezők száma – talán kezdett szokássá válni a végrendekezés. Ezenfelül ok lehet még, hogy a megyén belül előfordulhattak különbségek a végrendelezési szokásokban.

Még néhány számadat a jelen végrendelet-gyűjteményt illetően. Vallási és nemenkénti arányok: két izraelitán és kilenc görögkeletin kívül minden

⁵ KEPECS 1998; 28–29, 91. A számokat kerekítettük.

⁶ A következőkben harminchét végrendeletet fogunk részletesen is elemezni. A negyvenötöből elhagytuk azokat, amelyek, bár az 1917-es dokumentumokhoz voltak csomagolva, a világháborút megelőző halálesetekhez vagy hagyatéki eljárásokhoz kapcsolódtak. Túl tággyá tették volna az időhatárokat ahhoz, hogy egy szinkron végrendelezési körképről beszélhessünk. (A legkorábbi 1898-as keltezésű volt.)

végrendelkező katolikus volt; a negyvenötből mindössze tizennégyen nők, két görögkeleti, egy izraelita. A nők ugyanakkor gyakran közösen végrendelkeztek a férjükkel, a törvény ugyanis engedélyezte a közös végrendelkezést, ha házastársról volt szó.

A további statisztikai mutatókat mellőzve rátérünk azokra a konkrét családi körülményekre, amelyek a szövegek tanúsága szerint szükségesé tették a végrendelkezést. Tárkány Szücs Ernő a jogi népszokásokat összefoglaló klasszikus munkájában megállapítja, hogy a végrendelet főleg az arányokat változtatta meg, azaz a hagyaték felosztásának arányaiban tért el leginkább a törvényes rendtől (amely szerint a leszármazók egyenlően örököltek, nemükre való tekintet nélkül). Az arányok, vagyis az egyenlő öröklés torzítását a végrendelet leginkább háromféle módon eszközölte (TÁRKÁNY SZÜCS 1981; 752):

- az öröklés mindenre való tekintet nélkül *egyenlő öröklést* írt elő (nyomatékosította a törvényt, vagy eltekintett a már kiadott örökségtől, hozománytól, részletezte-konkretizálta ezt az egyenlőséget);
- *a fiúk többet* örököltek;
- *valakik többet, valakik kevesebbet* örököltek a törvényes arányoknál.

Ezekre az alapesetekre vetnek némi fényt a Tisza menti végrendelkezőknek a következőkben tárgyalt eljárásai, mégpedig úgy – és most előrefutunk a tanulságig –, hogy olykor *az egyéni tapasztalat, az érzelmek és az érdekek* felülírták, de legalább módosították a törvény által is favorizált egyenlő leszármazási öröklés elsődleges parancsát. Úgy is mondhatjuk, hogy a századelős bácskai végrendelkezők (is) *elkezdték újrarajzolni a családi kört.*

Míg a semmiféle vérségi kötelékkel nem rendelkező, úgymond „idegen” örökösök bevonása az öröklésbe az említett harminchét, az első világháború idején közzétett végrendeletben ritkaság, a családon *belüli* öröklési arányok szándékos elmozdítása igencsak jellemző. Az alábbiakban *négy olyan célt* emelünk ki a végrendeleti szándékok közül, amelyek felé az egyéni érzelmek hajlíthatták a végrendelkezőt, és amelyek megbolygatták a leszármazókat egyenlő arányban privilegizáló alapelvet. Az első három ismétlődő, jellemző eljárás, az utolsó pedig egy figyelemre méltó kivétel.

1. A házastárs érdekeinek védelme (különös tekintettel a feleségekre, mostohákra)

A kölcsönös házastársi végrendelkezés módja eleve magával vonta, hogy a végrendelkező felek vagyoni tekintetben egyenlőként tekinthesse-nek egymásra – ezekben a végrendeletekben ugyanis általában az áll, hogy a házastársak egymásra hagyják minden vagyonukat, vagy pedig egymásra

hagyják a gyerekek által öröklendő vagyon hasznélvezetét, figyelem nélkül arra, hogy a nem közösen szerzett vagyon milyen ágon került a családba.

A végrendeletből kitapintható házastársi gondoskodás oka igencsak érthető, amikor a végrendelező (talán) úgy véli, hogy özvegyét ellenséges környezetben hagyja egyedül, mostohagyerekkel vagy az előző házastárs teljes rokonságával. *Bálint János* 64 éves adai szélmolnár például megfélezi minden ingóságát és jószágait egygyermekes második neje és „*első nőm néhai Kokrebel Annától származott édes gyermekei*” között. Ugyanakkor a készpénzes hagyatékot nem egyenlően osztja el: „*édes nőm szül. Bálint Viktor adai lakosnőnek*” hagyja a temetkezési egyesület 600 koronás járulékát, „*aki ezen hagyományozott összegből tartozik engem halálom esetén tisztességesen eltakarítani*”.⁷ A két felnőtt gyermeknek és mostohahúguknak a maradék 400 koronán kellett volna osztozniuk, ráadásul úgy, hogy abból az egyházközségi tartozást is ki kellett fizetniük. Végül egészen máshogy alakult a hagyaték és az osztozás: mivel a pénz már nem volt meg a végrendelezés után három évvel bekövetkezett haláleset idején⁸, az özvegy azt a szokatlan utat választotta, hogy az ingatlanokra (ház, föld, szélmalom) vonatkozó hasznélvezetét eladta a gyermekeknek. Így tudta fedezni a temetés költségeit is.

Előfordult az is, jellemzően szerb családokban, hogy a végrendeletben szereplő hitvesről kiderült, valójában nem hitelesített élettársról van szó.⁹ Mint az *Rauski János* 63 éves moholi földműves szóbeli, tanúk által előadott végrendeletéből is kiviláglik: „*Néhai Rauski János folyó évi február 12-én engem és az idézett többi négy tanút a lakására hivatott s jelenlétünkben mondotta, hogy végrendelezni akar és úgy nyilatkozott teljesen ép ésszel, hogy a ház birtokát Grcsity Jelenára hagyja akivel együtt él és attól 2 gyermeke van s azt is mondotta, hogy az ingóságait is nevezett asszonyra hagyja.*”¹⁰

⁷ ZTL F 020.33 98/1917.

⁸ „*Tudván azt, hogy az embernek súlyos betegségében kimúlása bizonytalan azért még ép és józan elmével vagyonom felett következőleg végrendelezem*” – az öregség és a közvetlen halálveszély (pl. frontszolgálat) mellett, a betegség volt a harmadik konkrét gyakori ok a végrendekezésre a jelen források között.

⁹ Hogy főleg pravoszláv végrendelezőknél fordult elő a vadházasság, talán annak is betudható, hogy az 1895-től életbe lépő polgári házasság intézménye az ő esetükben nehezebben ment át a gyakorlatba. Ezt az elméletet a pravoszláv egyházi anyakönyvek bejegyzéseivel lehetne igazolni, amely megmutatná, hogy nem feltétlenül erkölcselenségről vagy sajátos együttélési gyakorlatról van szó – különös tekintettel a polgári házasság bevezetésével szemben tanúsított egyházi ellenállásra.

¹⁰ ZTL F 020.36 847/1917.

Az új feleség iránti hagyatéki bizalom azért nem mindig végtelen, ahogy azt a 49 évesen elhalálozott adai földműves, *Pap György* végrendelete is sugallja. Itt ugyanis egy 3 éves kisgyermek feltehetően fiatal édesanyja és az első feleség már felnőtt gyermekei egyszerre örököltek. Az örökhatározó valószínűleg számolt azzal, hogy második neje, Puskás Erzsébet újra férjhez megy majd, hiszen csak özvegye tartamára hagyományozta rá házát és földjeit, „*azután nagyon természetesen az összes ingó és ingatlan vagyonomat az örökösödési törvény rendelkezése szerint öröklik törvényess leszármazó örökösöim, vagyis az édes gyermekeim.*”¹¹

Amikor a végrendelet tárgyalására sor került, a mostohaszerepben az örökösök közé kerülő családtag nemegyszer szembetalálta magát a mostohagyermek vagy a korábbi feleség rokonságával. Míg csak a törvényes örökösökre (pl. gyerekekre) hagyott vagyon hasznélvezetéről volt szó, könnyebben ment a dolog. Ám amikor például a mindössze 18 esztendősen elhalálozott *Pintér István* leszármazottak hiányában vagyonát „*testvéreim, Pintér Illés és Pintér Lajosnak*” hagyta örökölni azzal, hogy a vagyon élethossziglani hasznélvezetét „*édes atyám Pintér Pál és második neje s az én nevelő anyám Németh Annának hagyom*”, nem meglepő az első feleség, az elhunyt édesanyja népes rokonságának erőteljes föllépése a végrendelet érvénytelenítésének céljával.¹² Egy korábbi öröklési hagyományra, az ági öröklésre hivatkoztak, alátámasztva a végrendeletalkotó kiskorúságából fakadó magyarázattal: „*kijelentik, hogy a végrendeletet, mivel örökhatározó annak tételére kényszerítve volt – nem fogadják el s mivel a hagyatéki ingatlanok örökhatározóra édesanyjáról néhai Halász Ágnesről hárultak, s így azok visszaszállnak a Halász-ágot képviselő [...] örökösökre, a végrendelet félretétele mellett kéri a hagyatéki ingatlanokat 1/6-1/6 részbeni arányban [...] átadni.*” Az édesanya rokonai annál is inkább remélhették sikerüket, minthogy az elhunyt édesanyjának anyja, a Halász-ág korelnöke is személyesen képviselte álláspontjukat a tárgyalásokon. Másrészt a másik fontos örökös, az apa épp a hadszíntéren teljesített szolgálatot, így nem léphetett föl második felesége és közös gyermekeik érdekében. Az egyezkedés tíz hónapon át sem vezetett sikerre, ezért a közjegyző perre utasította a végrendelet megtámadóit. Jellemző módon egy perre már nem futotta a végrendelet megtámadóinak lendületéből, és tizenhárom hónappal István halála után az örökösök hivatalosan is átvehették az ingatlanhagyatékot. (Korábban is ők voltak birtokban egyébként.)

Utolsó példánk a mostoha, illetve második feleség örökös szerepével együtt járó sajátosságokra több okból is kivételes. Először is azért, mert egy

¹¹ ZTL F 020.38 1201/1917.

¹² ZTL F 020.36 756/1917.

öntudatos értelmiségi képe rajzolódik ki *Katona Sándor* magyarkanizsai nyugdíjas polgári iskolai tanár¹³ saját kezűleg papírra vetett végrendeletéből, illetve a vizsgált végrendelezői csoport legsokszínűbb tárgyi-ingó hagyatékának leltárából.¹⁴ Másodsorban az tűnik fel, gyermekei javára milyen mostohán bánik a második feleségével: „*Halálom esetére bármely évben az év első felében május 1-ig, az év második felében pedig november 1-ig feleségemet házamban ingyenlakás illeti meg.*” Ez egy új fejlemény ahhoz az általános tapasztalathoz viszonyítva, hogy az elhunyt túlélő házastársára legalább a ház haszonélvezetét hagyta. Ráadásul a bútorok és a ruhanemű is az első házasságból származó gyermekekre maradt (írásztalát az édesapa kifejezetten az egyetlen fiának szánta). Itt maradt tehát a második feleség, a mostoha özvegyen, lakás és ingóságok nélkül, ami egészen addig súlyos helyzetnek tűnik, míg meg nem akad a pillantásunk a végrendeletnek azon a során, miszerint az örökagyó „*az őt törvényesen megillető állami és egyházi nyugdíjamat és 400 korona készpénzt*” a feleségére testálta. (Nem is tehetett volna másként, ahogy maga is elismeri.) Mégsem lehetett kellemes, amikor a vidékről elősereglő három mostohagyermek (a két lány esetében a házastársak is)¹⁵ még a gyógykezelési költségeket is az – elővigyázatosan ügyvéddel együtt fellépő – mostohaanyjuk személyes költségének tudták be, ami így nem terhelte az ő hagyatékukat. Bár végül sikerült megegyez-

¹³ Katona nem pusztán polgári iskolai tanárként vette ki a részét Magyarkanizsa közéletéből, de ő volt a Kaszinó és a Vöröskereszt Egylet elnöke is, valamint az iparostanonc-iskola igazgatója. Örökösei egyike, kisebb lánya, Ilonka a Szanatóriumi Egyesület pénztárosi posztját töltötte be, egyidejűleg a keresztény nőegylet tagságával (CSOÓR 1910; 415).

¹⁴ ZTL F 020.33 173/1915. A két évvel a halál előtt írt végrendelet (és fél évvel későbbi kiegészítése) nélkülözi azokat a bevett és ismételt formulákat, amelyekről már néhány végrendelet elolvasása után könnyen azonosítani tudjuk a (főleg földművesek végrendeleteit) megfogalmazó jegyzőt vagy ügyvédet. Az invokáció például így szól: „*Alultrott higgadt megfontolás után, ép elmével és korlátlan szabad akarattal a következő végrendelezést teszem. 1. Kívánom, hogy temetésem egyszerű legyen; holt testemet fakoporsóba tegyék és egy pap temesse. 2. Minden ingó és ingatlan vagyonomat három gyermekemnek hagyom egyenlő részletben. Egyik se kapjon egy fillérrel sem többet mint a másik.*” A záradék pedig a következő: „*És végül mint igazi keresztény katolikus hívőhöz illik azon kijelentéssel zárom be végső rendelkezésemet, hogy lelkemet Istennek, testemet pedig az örökanyának, a végső pihenést nyújtó földnek ajánlom.*”

¹⁵ Bár a paraszti örökösöknél is előfordul a vidéken tartózkodás, az többnyire frontszolgálatot, amerikai kivándorlást, idény- vagy cselédmunkát jelent. A Pest megyei Tápiógyörgyéről Magyarkanizsára származott tanár családja ugyanakkor mintha másfajta mobilitásról árulkodna: Mariska lánya még a szomszédos Zentára, Stolcz Dezsőhöz ment férjhez, Ilonka lánya azonban már Temesváron talált házastársat Csillag Róbert személyében (aki a hagyatéki tárgyaláson mind őt, mind fivérért képviselte). Az egyetlen fiú, a még nőtlen, 30 esztendős István szintén Temesváron tartózkodott, de egy korábbi irat görgényszentimrei erdőmérnöként említi.

ni (többnyire a végrendelet szellemében), az özvegynek bizonyára nem volt könnyű belemenni egy olyan bizonytalan helyzetbe, amikor is „*november 1-ig díjmentesen lakhat a házban, de ha közben eladják, kárpótlás nélkül 6 hét alatt át kell adnia a házat*”, valamint „*özvegy nő tartozik a házban levő hagyatéki ingóságokat örökösöknek kívánatukra bármikor kiadni*”. Az örökösök által a mostoha özvegynek juttatandó 400 korona talán éppen a kiköltözés költségeit hivatott fedezni.

2. A gondoskodó jutalmazása

Az egyéni érület egy másik jellegzetes, törvényes öröklésrendet felülíró megnyilvánulása azoknak a jutalmazása, akik az örökagyóval *emberségesen bántak*, különös tekintettel a betegsége idejére. A gondoskodás iránt hagyatékban, materiálisan megnyilvánuló hála nemcsak a leszármazókra háramló vagyon arányait boríthatta fel, hanem távoli rokonokat, sőt idegeneket juttathatott a törvényes örökösöknél előnyösebb helyzetbe – persze csak akkor, ha az utóbbiak nem léptek föl a köteles rész jelszavával.

A 61 esztendősen hajadonként elhunyt *Vincze Panna* zentai földműves a már nem élő nővére férjére, Szarka Illésre hagyta ingatlanai haszonélvezetét, tulajdonjogát pedig a férfi fiainak tartotta fent, azaz az unokaöccseinek. A sógor ugyanis „*betegségemben híven ápolta, azonban oly kötelezettséggel, hogy halálom után tisztességesen eltemettetni tartozik*”.¹⁶ A végrendelet egyik sajátossága, hogy Vojnich közjegyző még 1895-ben (22 évvel a halálozás előtt) jegyezte föl, az asszony otthonában. A kapcsolódó iratokból sejthető, hogy az eltelt húsz évben Panna gondját a sógora viselte, a végrendeletben szereplő két lánc földjét is ő művelte. Ugyanakkor az egyik telekkönyvi kivonatban a tulajdonos Vincze Anna neve mellett szerepel a „gondnokság alá helyeztetett” kitétel is.

Sajnos, a dokumentumok nem fedik föl, mi volt a pontos oka a gondnokság alá helyezésnek, mindenesetre a hagyatéki tárgyaláson felvonuló népes oldalági rokonság (Pannának nem kevesebb mint 8 testvére volt) nem hagyta szó nélkül a ténytet. Nem fogadták el a végrendeletet, mert „*örökagyó annak tételekor nem volt beszámítható állapotban*”. Az unokaöccsök nem tudtak személyesen védekezni, mivel mindketten a háborúban katonáskodtak. (Akárcsak az egyik oldalági követelő.)¹⁷ A tárgyalások ezúttal

¹⁶ ZTL F 020.38 1243/1917.

¹⁷ A világháború egyik, de az elszennvedők szempontjából lényeges mellékkövetkezménye a bírósági ügyintézés lelassulása. Az otthon maradt asszonyok például gyakran nem merték magukra vállalni férfi rokonuk érdekeinek képviselését, ezért a szabadságolásig leállt az ügyintézés. Az sem lendítette nagyon előre a tárgyalásokat, ha ügygondnokot rendeltek ki a távol lévő katonáskodók vagy hadifoglyok részére, hiszen ennek is megvolt a maga bürokratikus folyamata.

is perre utasítással végződtek, perre viszont ezúttal sem került sor. Másfél évvel a halálozás után a gondviselő sógor és fiai megkapták az egyébként is általuk művelt földet.

Varga György 84 évesen elhunyt zentai földműves 6 gyermeke, valamint unokái közül két lányát jelölte ki kizárólagos örökösökként a végrendeletben, amit halála előtt egy hónappal foglalt írásba: „*alulírott kijelentem, hogy gyermekeimnek, név szerint Zabus Balázsné Varga Verona és Maczonkai Kecskés Pálné sz. Varga Klára zentai lakosoknak azért, mert engem öregségemben gyámolítottak, betegségemben ápolnak, és rólam mindenképpen gondoskodnak, sőt az eltemettetésem körül felmerülendő mindenféle költségek viselését magukra vállalták, mindezek fejében nekik 3000 kor. azaz Háromezer koronával adósuk vagyok.*”¹⁸ Érdekes, hogy míg a „hála” kifejezés nem kerül elő, az „adósság” igen – a halálát közeledni érző apa eszerint nem gyermeki kötelességként fogta föl leányai törődését. Olyannyira nem, hogy még halála előtt gondoskodott a háromezer korona előteremtéséről, mégpedig úgy, hogy eladta házát, a vevőknek pedig meghagyta, hogy fizessék ki a temetését, majd a fennmaradó összeget adják át a két lánynak. (A vevők minderről tanúvallomásban számoltak be.)

A testamentum érvényesítésének azonban útját állta a köteles rész. Míg az életben lévő testvérek vita nélkül hagyták jóvá megboldogult apjuk rendelkezéseit, az egyik hadban lévő unoka kirendelt képviselője és négy másik unoka özvegyen maradt anyja (az elhunyt menyje) határozottan jogot formáltak az őket megillető 1/6 örökrészre. Annak ellenére, hogy a ház vételárának maradékát szinte teljesen fölemésztette volna a kizárólagos örökös lányok által kifizetett gyógykezelési költség, az ügy azzal zárult, hogy a hatodrészüket követelő leszármazók, „*miután az örökösársaknak sem örökösödési joga, sem örökösödési hányada nem vitás*”, hozzájutottak a pénzükhöz. A többin pedig a két végrendeleti örökös, Klára és Verona osztozott.

Természetesen nem minden „jutalmazó” végrendeletkezés váltott ki tiltakozást a kimaradók részéről. Hangya Jánosné *Spekla Mária* (68) zentai „mezei munkás” a halála előtt egy hónappal följegyeztetett testamentumban¹⁹ szintén két lányát favorizálta másik két gyermekével szemben: „*halálomat közeledni érezvén [...] a következőkép végrendelekem: a 2 láncc földet egyenlő 1/4-1/4 arányban*” elosztja gyermekei (illetve azok gyermekei) között. Ugyanakkor „*a fél házat 1/2-1/2 arányban Rozália és Teréz nevű leányaim öröklik, mivel ezek betegségemben szeretettel gondoztak és ápoltak*”. Ezúttal semmi nézeteltérés nem támadt, és két hónap múlva már írásba is foglalták az

¹⁸ ZTL F 020.34 21/1917.

¹⁹ ZTL F 020.38 1178/1917.

egyezséget. Az örökösök nem egyszerűen tiszteletben tartották a végrendeletet, de engedményeket is tettek egymásnak: az özvegy férj lemondott a hagyaték felének haszonélvezetéről, a testvérek pedig először megegyeztek a hagyatéki terhek (orvosi, temetési és kegyeleti költségek) egyenlő elosztásában, ám végül a két előnyben részesített lány a teljes adósságot magára vállalta, felesben.

3. *A fiú jussa és kötelessége*

Akadtak olyan végrendelezők is, akiknek a végakaratóban keresztződött a törzsöröklési rend és a gondviselés előírása, jutalmazása. Ez a gyakorlatban annyit tett, hogy a legidősebb fiúnak – aki gyakran még a szülő életében megkapta legalább kezelésre az örökrészét, a szülői birtokot – az értékeesebb örökrészért cserébe több kötelezettséget is kellett vállalnia. Így járt el a kétgyermekes *Tóth Mihály* és felesége, *Szunomár Rozália* is a közös végrendeletben²⁰: „*Mindkettőnk elhalálozása után, az utóbb elhalálozó elhalálozási évében az az évi termése az összes földeknek egyedül és kizárólag Tóth János fiunké legyen, ki köteles bennünket tisztességesen, vagyoni helyzetünknek megfelelően eltemettetni, s ennek költségei fedezésére legyen az övé az az évi termés. Ez a mi végrendeletünk.*” Az akaratot annál is könnyebb volt érvényesíteni, minthogy a másik örökös, egy leány, már nem élt, az ő gyermekeinek igényeit pedig az örökhagyók már korábban földdel, illetve pénzzel elégitették ki.

Hasonló módon rendelkezett a „bódogi” melléknevű *Szabó István*, az a 89 évesen elhunyt magyarkanizsai paraszt-patriarcha, aki nemcsak két feleségét, de a kilencből több gyermekét is túlélte. Mindegyik gyermekére, valamint unokáira pontosan azonosítható örökrészt hagyott, egyiküket mégis kiemelte.²¹ „*3. Utána 400 négyszögölet hagyok hű és odaadó gondoskodásáért István fiamnak tulajdonjogilag. 4. Utána 400 négyszögölet hagyok örökségi részben István fiamnak tulajdonjogilag a szállón épült fél házzal együtt joggal. [...] A háznál található összes ingóságaimat hagyom István fiamra [...], azonkívül kötelességévé teszem, hogy mintegy 800 koronát kitevő tartozásomat vállalja át, fizesse ki; köteles még István fiam Sándor fiam gyermekeinek 80 szóval nyolcvan koronát készpénzben átadni; végül köteles engem tisztességesen eltemettetni.*” Ugyan az idősebb családfő nem tudott írni, a följegyzett szavakból kicsendül öntudata és határozottsága: „*Habár szorosan nem tartozik jelen végrendelezésemhez az, hogy kinek-kinek mit és mennyit hagytam és mit adtam életemben: ne hogy ebből gyermekeim között félreértés vagy elégedetlenség*

²⁰ ZTL F 020.38 1176/1917.

²¹ ZTL F 020.37 1012/1917.

származzék, felsorolom, hogy kiki láthassa, miszerint gyermekeimet egyenlően részesítettem abból, amit szorgalmas munkássággal szereztem. [...] István fiam kapott 2 kerületi lánysz földet és a városi lakóházat. [...] Az esetre, ha elhalálozásomkor a föld terméke attól elválasztva nem lenne, vagyis aratás előtt halnék meg: úgy a vetés István fiamat illeti, ugyanez áll a szőlőre is vagyis azé a termés, aki azt megmunkálta.” A végrendelet végrehajtását illető problémák végül éppen abból adódtak, hogy a legfőbb örökös a végrendelet keletkezése után, de két évvel apja előtt, 37 évesen meghalt (valószínűsíthetően elesett a háborúban), a rá (illetve örökösire, öt gyermekére) vonatkozó intézkedéseket pedig vitatták a túlélő testvérek.²²

4. Az iskoláztatás is örökség

A fent részletezett háromféle végrendelkező attitűd egyikéhez sem sorolható egyértelműen az az örökhagyó pár, a zentai Patócs György és Varga Verona, akik voltaképpen társadalmi mobilitásra konvertálták a hagyatékukat. Vagyonuk felosztása három fiuk közt kissé a Csizmás kandúr történetére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy míg itt a legidősebb fiú, a 35 éves Kálmán a családi birtokba került, a még nem önállósodott második fiú, a 32 éves László a szárazmalmot kapta, a későn született, hadba vonult 23 esztendőes Félixnek – no nem macska, de a Csizmáséhoz hasonlóan „eszmei értékű” – tanítói diploma jutott, némi fivéri gondviseléssel megfejelve. *„Patócs Félix fiunk örökrésze azért kevesebb, mert e fiunkat a tanítói pályára taníttattuk, és körülbelül 8000 koronát költöttünk reá, és ezt örökrészebe beszámítani rendeljük. Amennyiben Patócs Félix fiunk életünkben a tanítói oklevelet meg nem szerezné, tartoznak neki Patócs Kálmán és Patócs László fiaink mindaddig, míg kitanul, évenként 1200 koronát készpénzben fizetni, továbbá amennyiben Patócs Félix fiunk életünkben az egyéves önkéntességet le nem szolgálná, az egyéves önkéntessége évére tartoznak neki Patócs Kálmán és Patócs László fiaink 600 koronát készpénzben fizetni, mindez ideig azonban egyúttal élvezik a Patócs Félix fiunk örökrészt.”*²³

Reméljük, összefoglalónkkal némi fényt derítettünk arra, hogyan és milyen célokra fordították a századelőn a bácskai Tisza mentiek azt a törvény adta lehetőséget, hogy egyéniségüknek, saját, megmásíthatatlanul személyes szándékaiknak a végrendelkezés útján érvényt szerezzenek, s ezzel – a törvényi kereteken belül – olykor meghaladják, átírják a kodifikált rendet.

²² A véletlen (avagy szerencse) folytán az ő hagyatéki eljárásának iratai is belekerültek a levéltárban kiválasztott időkorlátos mintába: ZTL F 020.37 1068/1917.

²³ ZTL F 020.39 1492/1917.

Források

Zentai Történelmi Levéltár: F 020. Királyi Járásbíróság (1851–1918), 32–39. doboz

Irodalom

- CSIFFÁRY Gabriella (2006): *Bevezető. Magyar végrendeletek gyűjteménye*. Vince, Budapest, 7–22.
- CSOÓR Gáspár (szerk.) (1910): *Bácska társadalmi élete: ezer arcképpel*. Herceg Szanatórium Egyesület, Budapest
- HOMOKI-NAGY Mária (2004): *Amiről egy végrendelet mesél. Különlenyomat a Molnár Imre Emlékkönyvből*. Acta Universitatis Segediensis, Szeged
- KELEMEN István (2008): *Általános rész. Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig*. Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 13–72.
- Dr. KEPECS József (szerk.) (1998): *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. KSH, Budapest
- MÁTAY Mónika (2004): *Historiográfiai viták a testamentumról = Korall 15–16.* 248–270.
- MEZEY Barna (szerk.) (2003): *Magyar jogtörténet* (2. jav. kiadás). Osiris, Budapest
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest